शाब्दबोधप्रक्रियायां कारकसम्बन्धविचारः

देवानन्द शुक्लः (उपनिदेशकः के.सं.वि.),
प्रीति शुक्ला (परियोजना-अध्येत्री, सं.सं.प्र.)
Mail – dev.shukl@gmail.com
shukla.preetidev@gmail.com

सारांशः

वाक्यार्थज्ञाने पदपदार्थज्ञानं कारणं भवति इति वैयाकरणानां सिद्धान्तः। शाब्दबोधे कारकस्य एवञ्च विभक्तेः महत्त्वपूर्णं स्थानं भवति। विभक्तिः द्विधा विभज्यते - कारकविभक्तिः कारकेतरविभक्तिः च। कारकसम्बन्धः - पदस्य क्रियया सह यः सम्बन्धः भवति तत् कारकम् इति शब्देन व्यवह्रियते। उक्तं च - "क्रियान्वयित्वं कारकत्वम्", "क्रियाश्रयत्वं कारकत्वम्" वा इति। कारकसम्बन्धः षड्भिः वर्णितः - कर्ता कर्म च करणं च सम्प्रदानं तथैव च। अपादानम् अधिकरणम् इत्याहुः कारकाणि षट्।। इति। अस्मिन् पत्रे कारकाणां क्रियया सह परस्परं कः सम्बन्धः एवञ्च विभक्तेः शाब्दबोधे किं स्थानम् इति विषयम् अवलम्ब्य विचारः कृतः वर्तते।

प्रस्तावना

भगवान् पाणिनिः कारकस्य विभाजनं सैद्धान्तिकदृष्ट्या 'सामान्यः विशेषः एवं शेषः' इत्याधारेण करोति। "पारिभाषिक-आरोपित-कारकनियमाः" इत्याधारेण षट्कारकाणां कृते सामान्यनियमाः सन्ति। विशेषनियमाः तेषाम् अपवादस्वरूपाः सन्ति। येषां सामान्य-विशेषयोरन्तर्भावः न भवति ते शेषनियमाः भवन्ति । सामान्यनियमेतरगुणानामुपयोगदृष्ट्या अपवादाः आवश्यकाः। पाणिनीयप्रक्रियायां प्रत्येकस्य कारकस्य कृते एका विभक्तिः निर्धारिता। परन्तु तत्र अपवादाः अपि सन्ति यस्य कारणं कारकविभक्त्योः मध्ये निश्चितरूपेण एकैकस्य कारकस्य कृते एकैव विभक्तिः न निर्धारिता।

पाणिनिः द्विधा एतस्य निराकरणं करोति। (अ) कारकस्यारोपं कृत्वा (ब) विशेषविभक्तिनिर्धारणं कृत्वा। यथा - "आधारोऽधिकरणम्" (पा० 1.4.45) सूत्रमिदम् आधारस्य अधिकरणसंज्ञां करोति। अनन्तरं तस्मिन्नधिकरणे सामान्यसूत्रेण (सप्तम्यधिकरणे च पा० 2.3.36) सप्तमीविभक्तिर्भवति। परन्तु यदि आधारः अधि पूर्वकः शीङ्, स्था, आस् इत्यस्मात् धातोः सम्बद्धः अस्ति चेत् तस्य कर्मसंज्ञा (अधिशीङ्स्थासां कर्म पा० 1.4.46) भवति एवं च "कर्मणि द्वितीया" (पा० 2.3.2) इत्यनेन कर्मणि द्वितीया विभक्तिर्विधीयते। उदाहरणेऽस्मिन् पाणिनिना सप्तमीविभक्तिवारणाय नूतनकारकस्यारोपं कृत्वा आधारे कर्मसंज्ञामारोप्य तत्र द्वितीया विभक्तिः निर्धार्यते। अनेन प्रकारणैव यत्र पारिभाषिकं कारकं न भवति तत्र साक्षात् कारकमारोपयति। यथा : "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः" (पा०1.4.33) रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे यः प्रीयमाणः सः सम्प्रदानसंज्ञकः भवति। अग्रिमचित्रे आर्थिकदृष्ट्या कारक-विभक्ति-सम्बन्धः प्रदर्श्यते सामान्यरूपेण :

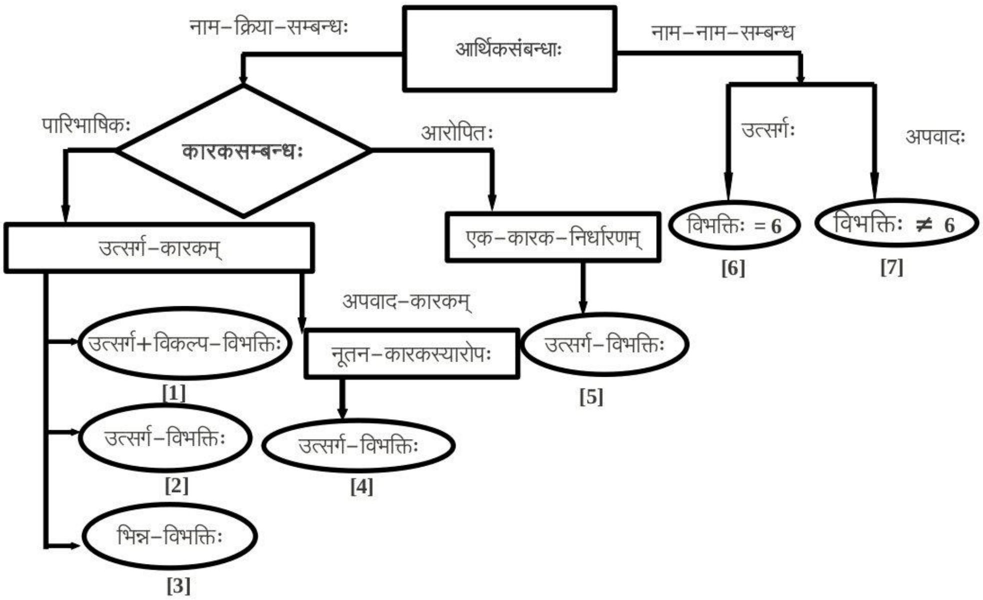

1. यदा दिवधातुसम्बद्धः यत् करणं तस्य विकल्पेन कर्म संज्ञा विधीयते। वस्तुतः तत्र उत्सर्गः करणमस्त्येव पुनः विकल्पत्वेन कर्मसंज्ञां कृत्वा द्वितीयाविभक्तेरपि विधानं कृतं पाणिनिना।[1]

2. उत्सर्गरूपेण कर्मणि द्वितीया, कर्तृकरणयोस्तृतीया, चतुर्थी सम्प्रदाने, इत्यादिसूत्रेषु उत्सर्गत्वेन विभक्तिनिर्धारणं क्रियते। (पा०2.3.2)

3. यथा द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिव्-धातुसम्बद्धं यत् कर्म तस्मात् षष्ठी विधीयते। वस्तुतः तस्य कर्मत्वेन द्वितीयाविभक्तिः प्राप्ता, परन्तु पाणिनिना तं प्रबाध्य दिवस्तदर्थस्य इत्यनेन सूत्रेण भिन्नविभक्तेः षष्ठ्याः विधानं कृतम्। (कर्मणि, षष्ठी शेषे, अनभिहिते) (पा० 2.3.58)

4. उत्सर्गरूपेण पाणिनिः आधारस्य अधिकरणसंज्ञां कृत्वा तस्मात् सप्तमीविभक्तेः विधानं करोति। परन्तु यदि अधिशीङ्स्थाधातुसम्बद्धः आधारः अस्ति चेत् तस्य कर्मसंज्ञां विधाय तत्र द्वितीयाविभक्तिः क्रियते पाणिनिना। अत्र महर्षिपाणिनिना अपवादत्वेन आधारसंज्ञां प्रबाध्य नूतनकारकस्यारोपः कृतः। येन नूतनकारकस्य उत्सर्गविभक्तिः प्राप्यते। (आधारः, कारके) (पा० 1.4.46)

5. क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः (सम्प्रदानम्, कारके) (पा०1.4.37)

6. षष्ठी शेषे (पा० 2.3.50)

7. पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् (द्वितीया, पञ्चमी) (पा०2.3.32)

शाब्दबोधप्रक्रियायां प्रत्येक-शब्दस्य अन्येन शब्देन सह अन्वयः आवश्यकः। सामान्यतः एतादृशं ज्ञानं व्याकरणेन संभवति। क्रियात्मकव्याकरणं विश्लेषयति यत् भाषायां पदार्थानां कथं सम्बन्धाः उपस्थापिताः भवन्ति। पाणिनीयव्याकरणं

1 दिवः कर्म च (साधकतमम, कारके) (पा०1.4.43)

वक्तृपक्षतः साधुवाक्यस्य निर्माणप्रक्रियां सूचयति। तत्र मुख्याः त्रयः - कः व्यक्तसम्बन्धः, कः प्रकटयति व्यक्तसम्बन्धम्, केन प्रकारेण व्यक्तः स सम्बन्धः इति।

संस्कृते व्याकरणसम्बन्धसङ्केतनम्

व्यवहारजगत् भिन्नं शब्दजगत् च भिन्नं भवति। व्यवहारे यद् अधिकरणं तस्य शब्दजगति कर्तृत्वेन विवक्षिततत्वात् तत्र कर्तृत्वं भवति। यथा - स्थाली पचति। व्यवहारे स्थाली अस्ति अधिकरणं परन्तु वक्तुरिच्छया वाक्ये तस्य कर्तृत्वं वर्तते। अतः शब्दजगति विभक्त्या यः सम्बन्धः द्योत्यते तम् एव सम्बन्धं 'वाक्यविश्लेषकम्' स्वीकरोति। इदमेवोदाहरणान्तरैः विशदरूपेणत्र प्रतिपादयामः।

कः सम्बन्धः?

'स्वतन्त्रः कर्ता' इति कर्तृसंज्ञाविधायकं पाणिनीयं सूत्रम्। सूत्रस्यास्य एतानि त्रीणि उदाहरणानि द्रष्टव्यानि-

- देवदत्तः पचति।
- स्थाली पचति।
- काष्ठानि पचन्ति।

यद्यपि देवदत्तस्थालीकाष्ठानां पाकक्रियायां यथासंख्यं कर्तृत्वाधिकरणत्वकरणत्वानि प्रसिद्धानि लोके। परन्तु व्याकरणे त्वेतेषां सर्वेषां पाकक्रियायां कर्तृत्वं साध्यते। कथं तद् ? प्रतिकारकं क्रियाभेदात्। उक्तञ्च महाभाष्ये -

"कोऽसौ प्रतिकारकं क्रियाभेदः पचादीनाम्?

अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः प्रधानस्य कर्तुः पाकः।2

अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणादिक्रियाः कुर्वन्नेव 'देवदत्तः पचति' इत्युच्यते। तत्र तदा पचिर्वर्तते। एषः प्रधानकर्तुः पाकः। एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम्।

द्रोणं पचत्याढकं पचतीति सम्भवनक्रिया धारणक्रिया चाधिकरणस्य पाकः।

द्रोणं पचत्याढकं पचतीति सम्भवनक्रियां धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली "पचति "इत्युच्यते। तत्र तदा पचिर्वर्तते। एषोऽधिकरणस्य पाकः। एतदधिकरणस्य कर्तृत्वम्।

एधाः पक्ष्यन्त्याविक्लित्तेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रियाकरणस्य पाकः3।

एधाः पक्ष्यन्ति, आ विक्लित्तेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रियां कुर्वन्ति काष्ठानि "पचन्ति "इत्युच्यन्ते। तत्र तदा पचिर्वर्तते। एष करणस्य पाकः। एतत्करणस्य कर्तृत्त्वम्।"

अत एव विभक्त्या केवलं कर्त्तृत्वस्याभिज्ञानाद् आर्थिसंबन्धमवगणय्य व्याकरणमनुसृत्य वाक्यविश्लेषकेनात्र देवदत्त-स्थाली-काष्ठानां केवलं कर्त्तृत्वं प्रदर्श्यते न तु अधिकरणत्वं करणत्वं वा।

---

2 वार्तिकम् - 8, कारके (1.4.23)

3 वार्तिकम् - 10, कारके (1.4.23)

शेषे (पा० 2.3.50) अनेन सूत्रेण स्वस्वामिभावादिसम्बन्धबोधनार्थं षष्ठीविभक्तिः।

उक्तादन्यः (कारकप्रातिपदिकाद्भिन्नः) शेषः भवति। तस्य सम्बन्धविवक्षायां षष्ठीविभक्तिर्विधीयते [4]। अस्य उदाहरणानि प्रदत्तानि -

- वृक्षस्य शाखा।
- पितुः पुत्रः।
- राज्ञः पुरुषः।

अत्रापि यथासंख्यम् अवयव-अवयवि-जन्य-जनक-स्व-स्वामि-संबन्धाः प्रसिद्धा लोके। किन्तु व्याकरणे सर्वे "षष्ठी शेषे " (पा०2.3.50) सूत्रान्तर्गतपरिगणिताः षष्ठ्या विभक्त्या सूच्यन्ते। विभक्तिं दृष्ट्वा सम्बन्धषष्ठ्यैवाभिज्ञानाद् सम्बन्धषष्ठ्येव विश्लेषकेन स्वीक्रियते। सम्बन्धविशेषस्याङ्कनं तु न करोति।

अधिशीङ्स्थासां कर्म (1.4.46) अधिपूर्वाणां शीङ् स्था आस् इत्येतेषाम् आधारः यः तत् कारकं कर्मसंज्ञकं भवति।

अत्र व्यवहारे वस्तुतः भिन्नकारकम् वर्तते परन्तु शब्दजगति भिन्नं कारकम्। स्पष्टीकरणार्थं सूत्रस्यास्योदाहरणानि प्रदत्तानि -

- हरिः वैकुण्ठम् अधिशेते।
- मुनिः शिलापट्टम् अधितिष्ठति।
- साधुः पर्वतम् अध्यास्ते।

वैकुण्ठशिलापट्टपर्वताः यथासंख्यं हरिमुनिसाधूनामधिकरणानि लोके। किन्तु शब्दजगति "अधिशीङ्स्थासां कर्म "(पा० 1.4.46) सूत्रानुसारं तेषां कर्मत्वमङ्गीक्रियते। विभक्त्याऽत्र कर्मत्वमेव द्योत्यतेऽतः कर्म-संबन्ध एव प्रदर्श्यते विश्लेषकेन।

सहयुक्तेऽप्रधाने (2.3.19) इत्येते सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीयाविभक्तिर्भवति। स्पष्टीकरणार्थम् उदाहरणं पश्यामः-

मात्रा सह शिशुः अङ्के उपविश्य गृहम् आगच्छति।

वाक्येऽस्मिन् व्यवहारे माता एव आगमन क्रियां करोति, शिशुः तु अङ्के एव उपविष्टः। परन्तु शब्दजगति 'शिशु' मुख्यक्रियया (आगच्छति) सह अन्वेति अतः तस्य प्रधानत्वेन कारकत्वम्, अप्रधानत्वेन मातुः कारकत्वं नास्ति। अतः अप्रधानत्वात् सहयुक्ते तत्र तृतीयाविभक्तिः आगता।

इत्थं व्यवहारे शब्दजगति यः सम्बन्धः, तयोः भेदे सति शब्दजगति यः सम्बन्धः स एव स्वीक्रियते। शाब्दबोधप्रक्रियायां वैयाकरणानां मतमेव वाक्यविश्लेषकनिर्माणे प्रमाणत्वेनाङ्गीकृतम्।

केन व्यक्तः सम्बन्धः

1) अभिहितत्वम् - उक्तं पाणिनिनाऽनभिहिते अनुक्ते, अनिर्दिष्टे कारके विभक्तिर्भवति। केनानभिहिते? तिङ्कृत्तद्धितसमासैः

4 शेषे षष्ठी (2.3.50)

अनभिहिते। अभिहिते तु प्रातिप्रदिकार्थमात्रे प्रथमा भवति। यथा -

➢रामः वनं गच्छति।

अत्र "गच्छति" पदेन अभिहितो "रामः"। कथं ज्ञायते ? तिपा सामानाधिकरण्यात् रामस्य। तिप् इत्यनेन यत्सामानाधिकरण्यं रामस्य तत् शप् इत्यनेन प्रत्ययेन द्योत्यते। रामाभिन्नकर्त्तृको गमनानुकूलो व्यापारोऽत्र। तिपा अभिहितत्वात् राम-शब्दात् प्रथमा, यया रामस्य कर्त्तृत्वमभिज्ञायते।

तथैव –

➢रामेण वनं गम्यते।

अत्र 'गम्यते' पदेन अभिहितं वनम्। कथं ज्ञातम् ? त-प्रत्ययेन वनस्य सामानाधिकरण्याद् ज्ञायते। तत् सामानाधिकरण्यं यक्प्रत्ययेन द्योत्यते। अभिहितत्वात् वन-शब्दात् प्रथमा, यया वनस्य कर्मत्वमभिज्ञायते।

➢रामः ग्रामं गतः।

उक्तोदाहरणेऽत्र 'गतः' इति पदे वर्तमानः क्त-प्रत्ययः कर्तरि सद्भावात्, सामानाधिकरण्यात् रामं कर्त्तारमभिदधाति। क्तेन कर्त्रभिधानात् राम-शब्दात् प्रथमा, यया रामस्य कर्त्तृत्वमभिगम्यते।

➢रामेण ग्रामः गतः।

'गतः' इत्यस्मिन् पदे क्त-प्रत्ययः कर्मणि वर्तते। अतः सामानाधिकरण्यात् क्त-प्रत्ययेनाऽत्र ग्रामरूपं कर्माभिधीयते। क्त-प्रत्ययान्तेनाभिहितत्वाद् ग्राम-शब्दादत्र प्रथमा, यया ग्रामस्य कर्मत्वमभिगम्यते।

2) विभक्तिः -

1.कारकविभक्तिः कारकसम्बन्धं दर्शयति। यथा - नृपः ब्राह्मणाय गां ददाति। अत्र गोब्राह्मणाभ्यां ये द्वितीयाचतुर्थ्यौ ते गोब्राह्मणयोः यथाक्रमं कर्मत्वं सम्प्रदानत्वञ्च दर्शयतः।

2.उपपदनिमित्तिका विभक्तिरुपपदविभक्तिरुच्यते। यथा - रामेण सह सीता वनं गच्छति। अत्र रामशब्दाद् या सहपदनिमित्तिका तृतीया सा उपपदविभक्तिरुच्यते। यया उपपदसम्बन्धः स्पष्टीक्रियते।

2.प्रतिपदोक्ता विभक्तिः -पाणिनिना उपपदविभक्तिभिन्ना प्रतिपदोक्तविहिता प्रतिपदोक्तविभक्तिरत्र। यथा - पादेन खञ्जः इत्यङ्गविकारे तृतीया, शिखया परिव्राजक इति इत्थंभूतलक्षणातृतीया, धनेन कुलमिति हेतौ तृतीया, गवां गोषु वा कृष्णा सम्पन्नक्षीरतमेति निर्धारणे षष्ठी सप्तमी वा इत्यादयः प्रतिपदोक्तविभक्तय उच्यन्ते।

3.षष्ठीविभक्तिः -

सम्बन्ध-षष्ठी = शेषे षष्ठी विहिता "षष्ठी शेषे(पा० 2.3.50)" इति। कर्मादिभ्योन्यः प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिसंबन्धादिः शेषः, तत्र षष्ठी विभक्तिर्भवति, सा संबन्ध-षष्ठी अत्र। एकशतं षष्ठ्यर्थाः इति उक्तं महाभाष्ये। परन्तुः कः षष्ठ्यर्थः इति ज्ञानं व्यवहारेणैव भवति। व्यवहारज्ञानाभावात् षष्ठ्यर्थस्य निर्णयः असम्भवः। अतः यथा पाणिनिना सम्बन्धे षष्ठी विधास्यते तथैवात्रापि सम्बन्धमात्रं द्योत्यते।

कारक-षष्ठी = 'कर्त्तृकर्मणोः कृति(पा० 2.3.65)' इति कृद्योगे विहिता षष्ठी कारकषष्ठीति उच्यते। 'शब्दानाम् अनुशासनम्' , 'देवदत्तस्य पाकः' इति।

3) उपपदभिन्नाव्ययानि -

अव्ययान्यपि संबन्धदर्शने सहायकानि। यथा -

1) देवदत्तः ओदनं न भुङ्कते।
'न' अत्र निषेधदर्शकः।

2) रामः एव तत्र उपविशेत्।
बलाधानद्योतकोऽत्र 'एव'।

3) इच्छामि ज्ञातुं नरमेवं विधं हि मे परं कौतूहलम्।
इच्छतेः कारणस्य द्योतको 'हि' अत्र।

4) क्रियाविशेषण-पदानि -

धात्वर्थव्यापारजन्यफले अभेदान्वयात् क्रियया सामानाधिकरण्यं तस्माद्विशेषणत्वञ्च क्रियाविशेषणानाम्। तान्यपि द्विधानि अव्ययसुबन्तस्वरूपभेदत्वात्।

अव्ययस्वरूपानि -

- देवदत्तः सुष्ठु पचति।

देवदत्तकर्तृकपचौ सुष्ठुपदार्थस्याभेदान्वयात् क्रियया सामानाधिकरण्यम् विशेषणत्वञ्च।

सुबन्तस्वरूपाणि -

- रामः मन्दं चलति।
- अश्वः वेगेन धावति।
- रमा गीतं मधुरं गायति।
- स्तोकं पचति।

रामादिकर्तृको मन्दत्वाद्यभिन्नश्चलनाद्यनुकूलो व्यापारः सर्वत्र। अतः धात्वर्थव्यापारजन्यफले विभिन्नविभक्तिकमन्दादिपदार्थस्याभेदान्वयात् क्रियया सामानाधिकरण्यम् विशेषणत्वञ्च।

5) समानाधिकरणत्वम् -

समानलिङ्गवचनविभक्तिकपदयोः पदानाञ्च समानाधिकरणत्वमर्थाद् तानि पदानि विशेष्यविशेषणभावं द्योतयन्ति | यथा -

- श्वेतः अश्वः अस्ति।

अत्र अश्वत्वश्वेतत्वयोः समानाधिकरणत्वाद् विशेष्यविशेषणभावसंबन्धः समानलिङ्वचनविभक्तित्वाद् ज्ञायते।

- अश्वः श्वेतः अस्ति।

अत्रापि अश्वत्वश्वेतत्वयोः समानाधिकरणत्वं समानलिङ्वचनविभक्तित्वञ्च। परमुद्देशविधेयभावमाश्रित्य श्वेतत्वमत्र विधेयविशेषणमिति।

केन प्रकारेण व्यक्तः सम्बन्धः -

न सर्वे संबन्धाः विभक्त्या द्योत्यन्ते किन्तु भाषाप्रवाहेणावगम्यन्ते। यथा -

➢ रामः दुग्धं पीत्वा शालां गच्छति।

अत्र गमनक्रियायां रामस्य कर्त्तृत्वं तिङा ज्ञायते। परं पिबतावपि रामस्य कर्त्तृत्वं विद्यते। तत् कथं ज्ञायते ? क्त्वा-प्रत्ययेन। लोके 'समानकर्त्तृकयोः पूर्वकाले(पा० 3.4.21)' समाने कर्तरि पूर्वकाले धात्वर्थे वर्तमानाद् धातोः क्त्वा विधीयते। अतोऽत्रापि पूर्वकालिकत्वात् पिबतेः क्त्वा-प्रत्ययः, तेन क्त्वाप्रत्ययेन ज्ञाप्यते यत् पिबतेर्गच्छतेश्च कर्त्ता राम एव इति। अर्थात् राम एव पूर्वं दुग्धं पिबति। ततश्च राम एव शालां गच्छति। इत्थमत्र पिबतौ रामस्य कर्त्तृत्वं विभक्त्या न द्योत्यते किन्तु भाषाप्रवाहेणावगम्यते अर्थात् एतादृक्षु स्थलेषु भाषायां क्त्वा प्रयुज्यते येन कर्त्तृत्वं ज्ञायते। उक्तं हरिणापि -

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक्।
शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते।। 3.7.81
प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते।
यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रकाश्यते।।3.7.82

अर्थात् क्रियाद्वयस्य यदा एक एव कर्त्ता तदा विभक्त्या प्रधानक्रियया कर्ता अभिधीयते। यद्यपि गौणक्रियायामपि तस्य कर्त्तृत्वं भवति। तच्च गौणकर्तृत्वं विभक्त्या न बोध्यते, किन्तु प्रतीयते।

➢ रामः रोटिकां पक्त्वा ओदनं भुङ्क्ते।

➢ रामः पक्त्वा ओदनं भुङ्क्ते।

प्रथमवाक्ये कर्मद्वयस्य विद्यमानत्वात् स्पष्टं यत् रोटिकाकर्मकः पचिरोदनकर्मको भुजिरत्रेति। किन्तु, द्वितीये न तथा। तत्र त्वेक एव पदार्थ 'ओदनः' इति कर्मणि दृश्यते। क्त्वा-प्रत्ययस्य समानकर्त्तृद्योतकत्वं, न तु समानकर्मद्योतकत्वम्। अतः कर्मसाकाङ्क्षस्य पचेः किं कर्म इति पुनः स्मर्यते हरिरत्र "प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते। यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रकाश्यते।। " इति पचावपि गौणक्रियायाम् ओदनस्य कर्मत्वं प्रधानक्रियाभुजिवत्।

➢ धावन्तम् अश्वं पश्यति।

यद्यपि समानाधिकरणं धावनस्याश्वत्वस्य समानलिङ्वचनविभक्तित्वञ्च। तस्माद् विशेष्यविशेषणभावसंबन्धे सत्यपि धावने अश्वस्य कर्त्तृत्वम्। कथमभिज्ञायते ? 'कर्तरि कृत् (पा० 3.4.67)' इति शतुः कर्त्तरि सद्भावात् कर्त्तारमभिदधाति। कृदन्तत्वात् स्वयं विशेषणीभूतो 'लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे (पा० 3.2.124)' इति शतृप्रत्ययः कर्त्रा सामानाधिकरण्यात् विशेष्य-कर्त्तुः लिङ्गवचनविभक्तिं गृह्णाति।

सङ्केताक्षरम् -

पा० = पाणिनीय सूत्र

सन्दर्भ-ग्रन्थाः :

1. रघुनाथशर्मा (सम्पादकः), आचार्यभर्तृहरिप्रणीतं **वाक्यपदीयम्**, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयः, वाराणसी, १९९१
2. सीतारामशास्त्री (संस्कर्ता), **पाणिनीयः अष्टाध्यायीसूत्रपाठः**, भार्गवपुस्तकालय, बनारस, १९५१
3. श्रीमन्महर्षिपतञ्जलिविनिर्मितं **पाणिनीयव्याकरणमहाभाष्यम्**, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, १९५७